

СМОЛІЙ
Валерій Андрійович —
академік НАН України, доктор
історичних наук, професор,
директор Інституту історії
України НАН України

УКРАЇНСЬКА МРІЯ: 25 РОКІВ ВИКЛИКІВ

У статті розглянуто результати, яких досягла Україна за 25 років незалежності. Зокрема, автор пропонує поглянути на новітній період вітчизняної історії як на складний процес втілення Української мрії. Він виділяє такі її складові, як державність, демократія, добробут. У праці проаналізовано прогрес України за кожною з цих складових і показано, як на них впливали глобальні тенденції. Також запропоновано поглянути на сучасну історію крізь призму концепції трьох революцій (Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція гідності), яка підкреслює провідну роль суспільства. Автор розповідає про оновлення підходів фахівців Інституту історії України НАН України щодо дослідження новітньої історії країни.

Зараз в українському суспільстві точаться гострі дискусії, предметом яких є питання: чого досягла Україна за 25 років незалежності? Зазвичай оцінки формуються з точки зору гострих проблем, актуальних сьогодні. Однак чи варто робити висновки лише на основі того, що нині Україна потерпає від політичної та соціально-економічної кризи, що вона втратила частину території через агресію північно-східного сусіда? Соціальна роль історичної науки полягає в тому, щоб нагадувати суспільству, що не було простих періодів у нашому минулому, в тому числі й нещодавньому. Більше того, нагадувати, що український народ ніколи не опускав руки і знаходив правильний вихід у найскладніших ситуаціях. Інакше кажучи, незалежність — це не одномоментна подія, а складний історичний процес, спрямований у майбутнє. Нарешті, історики мають нагадувати громадянам, що в основі суспільного прогресу лежить не стільки намагання вгамувати кричущі проблеми сьогодення, скільки бажання досягти амбітніших цілей чи то здійснити свою мрію.

Українська мрія, з огляду на процеси, які передували проголошенню незалежності, передбачала принаймні три складові — державність, демократію, добробут. З 1991 р. тривала напружена робота з розбудови державності, яка ще далека від завершення. За перші два десятиліття було вибудовано остов управлінського апарату, створено прошарок професійних державних службовців, що дозволило стабілізувати ситуацію всередині країни

і на практиці спростувати міф про відсутність «державного інстинкту» в українців.

Одночасно з інституційною розбудовою державного апарату енергія суспільства була спрямована на те, щоб новітня українська державність була демократичною. Спроби авторитарних консолідацій щоразу наштовхувалися на протидію з боку соціуму, про що свідчать події осені 2004 та осені 2013 рр., коли нова держава і нове суспільство захищали свої ідеали на майданах країни. Підсумком протистоянь ставало недопущення авторитаризму, але водночас знижувалася ефективність державного управління, а в суспільстві посилювалися радикальні та протестні настрої. Втім, за 25 років незалежності альтернативи демократичному шляху України немає.

Одним з найболючіших процесів останніх 25 років було різке соціальне розшарування та поширення бідності. Однак попри це увага як соціуму, так і держави фокусується на тому, що демократична Україна має стати державою можливих громадян. Це питання залишатиметься на порядку денному і в подальші роки, якщо не десятиліття.

У вирі подій останніх трьох років ця тріада Української мрії — державність, демократія, добробут — знову продемонструвала свою життєздатність. Демократію і державність вдалося відстояти на Майдані Незалежності та в боях у донецьких степах. У 2016 р. національна економіка вперше за п'ять років почала демонструвати ознаки пожвавлення (будемо сподіватися на її повернення на шлях сталого розвитку).

Вітчизняна історія після 1991 р. свідчить, що носієм Української мрії є не державний апарат, не правляча еліта, а власне народ. Такий погляд певною мірою дисонує з історіографічною традицією, що склалася в процесі дослідження політичного розвитку пострадянської України. Увага істориків саме до державотворчих процесів була природною — адже саме відновлення Української держави вважалося головною подією новітнього періоду історії. Відповідно, схема історіописання орієнтувалася на висвітлення недавнього минулого через реконструкцію формування основних інститутів держав-

ної влади, а темпоритм історії визначала зміна очільників держави: прийняття Верховною Радою Акта проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 р., обрання першого президента на виборах 1 грудня 1991 р., президентські вибори 1994, 1999, 2004 і 2010 рр.

Натомість, на нашу думку, хронологічна дистанція у 25 років дає можливість нового концептуального осмислення новітнього періоду вітчизняної історії. Зокрема, за основу можна взяти прояви прямої демократії, які створювали простір для кардинально нових етапів розвитку України. Власне, маються на увазі Революція на граніті 1990 р., Помаранчева революція 2004 р. та Революція гідності.

Безумовно, така концепція трьох українських революцій потребує теоретичних коментарів. Слушною тут є думка німецького філософа і культуролога В. Беньяміна, що революція — це суспільний засіб зупинити катастрофу. Зокрема, він зазначав: *«Маркс каже, що революції — локомотиви історії. Але, можливо, усе зовсім інакше. Можливо, революція означає, що людський рід, який мандрує в цьому потязі, хапається за стоп-кран»*. З цієї точки зору Революція на граніті була «стоп-краном» для неповернення України у квазідержавне, радянське тоталітарне існування, надавши суспільного імпульсу державотворенню 1990-х років. У свою чергу, Помаранчева революція стала запобіжником імовірного згорання демократичних процесів і дала «зелене світло» лібералізації суспільного й економічного життя. Революція гідності унеможливила формування авторитарного політичного режиму і відстояла державний суверенітет після зовнішньополітичного розвороту в листопаді 2013 р.

Водночас увага до революцій та їх застосування як інструменту структуризації фактографії новітнього історичного процесу не повинна привести до формування нових політичних міфів. Тим більше, що в українській історіографії вже є сумнівний досвід використання революційної міфології в радянський період. Тут можна згадати перелік семи найпоширеніших форм прояву міфу революції, який склав відомий польський історик Є. Топольський:

«1. Прийняття принципу, що революції загалом чи революції конкретного типу є немінучими в історії, як чинники, що спонукають її розвиток.

2. Прийняття певної схеми чи моделі революції як окреслених нарративних рамок.

3. Приписування аналізованим революціям довільно визначеної (як правило, величезної) історичної «важливості».

4. Накопичення негативно оцінюваних фактів з періоду **до** (виділено Є. Топольським. — Авт.) революції та подібне накопичення негативно оцінюваних фактів з періоду **після** революції.

5. Ухилення від аналізу негативних наслідків революції (їхньої «ціни»).

6. Поєднання терміном «революція» історичних явищ різного походження і характеру задля посилення історичної ролі, приписуваної конкретній революції.

7. Вживання мови, що не відповідає вимогам нарративної нейтральності».

До речі, на концепції трьох українських революцій побудовано амбітний проект Інституту історії України НАН України — щойно видана колективна монографія «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави», приурочена до ювілею нової України. В ній запропоновано таку гіпотезу: головною рушійною силою історичного процесу і джерелом влади є народ, відповідно, історичний матеріал консолідується навколо українських революцій. Під час реалізації цього проекту дослідники намагалися уникнути форм міфологізації, про які писав Є. Топольський. Також варто зауважити, якщо Революцію на граніті та Помаранчеву революцію було досліджено раніше, то в монографії вперше представлено системний науковий виклад Революції гідності. Зокрема, було запропоновано розрізнати в ній період Євромайдану (почався з перших протестних акцій у центрі столиці у листопаді 2013 р. і тривав до боїв 20–21 лютого 2014 р.) та Українську лютневу революцію (падіння діючого режиму наприкінці лютого 2014 р.). При цьому було висунуто гіпотезу, що Революція гідності не завершилася зі зміною влади у 2014 р., а продовжується й донині, оскільки

в Україні відбуваються революційні трансформації. З цієї точки зору боротьба за відновлення територіальної цілісності країни також є складовою останніх революційних подій.

Повернемося до Української мрії. Розглянемо далі зрушення за кожною зі згаданих її складових — державність, демократія, добробут.

Держава і влада. Суспільно-політична динаміка останніх 25 років дозволяє по-новому подивитися на філософсько-історичні підвалини українського державотворчого процесу. Зокрема, зняти антиномію, яка була традиційно притаманна народницькій і державницькій історіографічним школам. Конструкція, що пояснювала бездержавність («народ, якому властивий анархізм і відсутність державотворчого інстинкту», та «еліта, яка приносить державу в жертву своїй жадібності та класовому статусу»), контрпродуктивна з огляду на те, що 25 років українська історія розгорталася принаймні у тривимірному просторі — держава — народ — еліти. І вже немає місця для дискусії — бути чи не бути Українській державі. Є лише сенс обговорювати, якою вона має стати, точніше, як її зробити ефективнішою, відповідальнішою та менш корумпованою, політичний режим — більш демократичним і стабільним, а суспільство — заможнішим та, врешті-решт, щасливішим.

Інакше кажучи, йдеться не про державу, а про владу в ній, про боротьбу за владу в структурі держави (до речі, саме це радикально відрізняє новітній період української історії від попередніх). Це істотно нові обставини для українського суспільства і для суспільствознавців, що його досліджують. Зокрема, наявний в українців досвід боротьби за владу всередині імперій тут не лише малоприйнятний, а й, навпаки, має деструктивні властивості. Раніше ми вже проводили тезу, що простір соціуму просякнутий владними відносинами і водночас влада є похідною від суспільства. Однак природа влади істотно змінилася. У 1970-х роках відомий французький інтелектуал М. Фуко писав про те, наскільки важко знайти джерело влади: «Не вистачить ані Маркса, ані Фрейда, щоб допомогти нам пізнати цю настільки загадкову

річ, одночасно видиму та невидиму, присутню та приховану, інвестовану всюди, яку ми називаємо владою. Ні теорія держави, ні традиційний аналіз державних апаратів не вичерпують поля дії і здійснення влади. Перед нами велике невідоме: хто здійснює владу? І де вона здійснюється?... Аналогічним чином необхідно було б узнати, до яких меж, через які передавальні механізми і в яких, часто найнікчемніших, інстанціях ієрархії, контролю, надзору, заборони і примусу здійснюється влада... І, власне кажучи, ніхто не є її власником, але, тим не менш, вона здійснюється завжди в певному напрямі, коли деякі знаходяться по один бік, а інші — по другий, і ми не знаємо, у кого вона є, але ми знаємо, у кого її немає». Натомість в останні три десятиліття ці тенденції стали більш очевидними — велика державна влада занепадає. Зате ми вже знаємо, «у кого влада є». Відомий західний політолог (до речі, колишній виконавчий директор Світового банку) М. Наїм у книзі «Кінець влади» констатує, що все більшого впливу набирає такий феномен, як «мікровлада». Для пояснення цієї тези дозволимо собі навести велику цитату з його праці: *«Повстанці, дрібні політичні партії, інноваційні стартапи, хаке-ри, активісти без чіткої організації, новомодні альтернативні ЗМІ, молоді люди без лідера на майданах великих міст і харизматичні особистості, які з'являються немовби нізвідки, — усі вони хитають старий порядок. Не кожен з них може похвалитися бездоганною репутацією, але кожен частково несе відповідальність за занепад влади поліції та армії, телевізійних мереж, традиційних політичних партій та великих банків. Усі перелічені приклади можна назвати «мікровладою»: дрібні діячі, яких раніше ніхто не знав або ж не брав до уваги, які зуміли підірвати, обмежити або зруйнувати владу гігантів, великих бюрократичних організацій, що колись контролювали якусь конкретну сферу життя. Згідно з попередніми принципами, мікровлада — не що інше, як відхилення від норми. Таким гравцям не вистачає масштабу, скоординованості, ресурсів, наявної репутації. По ідеї, вони взагалі не мали б потрапити в гру або, принаймні, не зуміли б вистояти проти силь-*

них суперників, які неминуче поглинули б їх або розбили в пух і прах. Однак насправді виявляється навпаки...».

Як бачимо, з цієї точки зору Україна останні 25 років не «спала в обозі Історії», а перебувала на її передовій ділянці. Усі згадані три революції були проявом «мікровлади», яка ставила під сумнів «старий порядок» і перемагала, здавалося б, у безперспективних умовах. Водночас, тут слід наголосити на асинхронності новітнього українського історичного процесу — розбудова Української держави відбувалася в умовах глобального тренду занепаду держави як провідного суспільного інституту. Це ускладнювало процес виходу України на цивілізований шлях розвитку, оскільки потрібно було наздоганяти втрачене за періоди бездержавності минулих століть і одночасно будувати нову державу, ґрунтуючись на цінностях та стандартах ХХІ ст.

Отже, змістом сучасного етапу української історії є процес занепаду «макровлади» (тим більше, «макровлади» радянського зразка або її північно-східних модернізованих варіантів) під впливом закономірного посилення «мікровлади» різних груп українського суспільства. Мова про те, що на порядку денному стоїть питання щодо створення нової технології державного управління, яка б дозволяла зберегти керованість суспільства з дотриманням демократичних принципів і забезпечувала підвищення добробуту широких верств населення.

Демократія. Тут ми змушені констатувати, що усвідомлення, живе відчуття надзвичайної важливості демократичних цінностей децю відійшло на другий план у порядку денному українського суспільства, хоча й посідає важливе місце. Відбулося це переважно під тиском соціально-економічних проблем, але й не без допомоги політичних демагогів. Демократію не можна приносити в жертву уявній керованості та обіцянкам економічного достатку. Тут можна згадати, як ще в 1968 р. американський політолог С. Гантінгтон протиставляв проблемним країнам Азії, Африки та Латинської Америки, з одного боку, західні демократії та СРСР, об'єднуючи останніх у спільну гру-

пу: «Найважливішим з того, що відрізняє одну країну від іншої у політичному відношенні, є не форма правління, а ступінь керованості... Сполучені Штати Америки, Велика Британія та Радянський Союз мають різні форми правління, але в усіх трьох країнах уряд керує... Якщо Політбюро, Кабінет міністрів або Президент приймають рішення, то велика ймовірність, що за допомогою державної машини воно буде проведено у життя... [У країнах Азії, Африки та Латинської Америки, які модернізуються] багато чого не вистачає: продовольства, письменності, освіти, багатства, доходів, здоров'я... Але, крім названих труднощів, в їх основі лежить вада більш істотна — недостатня міцність суспільних зв'язків та недостатньо ефективна, авторитетна, легітимна державна влада». Отже, ефективна держава не завжди рівнозначна демократичній державі: спокуса повернення до «стабільності і керованості», нехай і радянського стибу, живиться глибшими мотивами, ніж ті, що лежать на поверхні. Звідси, ініціативи щодо «декомунізації» та «люстрації» не є панацеєю, а якщо реалізуються без належної суспільної дискусії, можуть призвести до протилежних результатів. Тут можна погодитися з думкою академіка В. Горбуліна: «Складне питання з тим, що робити з «неоднозначними» темами, які постійно хвилюють суспільство: декомунізацією, люстрацією тощо. Безумовно, є чинне законодавство, і його слід виконувати, однак практику його реалізації все-таки варто переглянути. Цілковито очевидно, що різкими і не завжди продуманими рішеннями ми загострюємо ситуацію навіть там, де цього можна було б легко уникнути. Роблячи такі важливі речі, як, наприклад, люстрацію, її виконавці іноді скочуються до радянської «кампанійщини», проводячи її бюрократично-механістично, без урахування здорового глузду і національних інтересів».

Так чи інакше, повернення до «світлого радянського минулого» — це не український шлях. Водночас слід повною мірою усвідомлювати, що новітня світова історія свідчить: розбудова успішної демократичної держави є швидше винятком, ніж правилом. Тому не

варто недооцінювати результати, які отримало українське суспільство за останні 25 років. Зокрема, американські економісти Д. Асемоглу та Дж. Робінсон у праці «Економічні витoki диктатури та демократії» вказували, що крах демократії більш звичне явище, ніж її консолідація і сталий розвиток. Натомість вони запропонували модель демократизації, корисну для розуміння процесів демократизації в Україні з кінця 1980-х років. Д. Асемоглу і Дж. Робінсон, які з методичною метою дещо спростили пояснювальну модель, зазначають, що «недемократія — правління еліти», «демократія — правління численних груп громадян», і при цьому фіксують соціальний парадокс у контексті переходу до демократії: «За недемократії еліта отримує ту політику, яку бажає; за демократії громадяни мають більше влади, щоб отримати, що вони хочуть. Оскільки за демократії еліта втрачає, вона, природно, має стимул протистояти демократії або підірвати її. І все ж більшість демократій виникають тоді, коли вони створюються елітами». Пояснення цьому таке: еліти вимушено йдуть на поступки чи обіцяють поступки (політичні, економічні, майнові тощо), побоюючись громадян. Власне, горбачовська «перебудова» й підживлювалася саме цією мотивацією. Однак, оскільки політична влада перебуває в руках еліт, лише демократична система гарантує, що поступки залишаться або будуть зроблені навіть у тому разі, якщо суспільство заспокоїться: «Демократизація — це більш переконливе зобов'язання, ніж звичайні обіцянки, оскільки воно пов'язане з низкою інститутів, більшою участю громадян, а отже, важче оборотне. Еліта має здійснити демократизацію — створити переконливу прихильність мажоритарній політиці у майбутньому, якщо бажає уникнути для себе більш радикальних наслідків».

З точки зору концепції Д. Асемоглу та Дж. Робінсона, радянська компартійна еліта на рубежі 1980—1990-х років була змушена під тиском суспільства взяти на себе це «переконливе зобов'язання», яскравим проявом якого стала Революція на граніті. Втім, це також пояснює, чому й після 1991 р. влада значною мі-

рою залишалася в руках колишньої номенклатури. І хоча в 1990-х роках на перший план висувалася соціально-економічна проблематика, вже на початку 2000-х років суспільство знов відчуло, що еліти (хай вже частково оновлені) намагаються звернути з демократичного шляху та істотно обмежити вплив громадян на розвиток держави. Подібне повторилося й у 2013 р. Водночас серед українських еліт спостерігалися спроби розмити демократію за допомогою популізму (особливо у 2005–2009 рр.), що, однак, не дало їм позитивного результату.

Отже, вітчизняна новітня історія показує, що демократична система продовжує залишатися гарантією того, що правлячим елітам доведеться виконувати — добровільно чи ні — фундаментальні обіцянки. Спокуси уникнути цього за допомогою авторитаризму та популізму вгамовувалися революціями (у першому випадку) або провалами на виборах (у другому). З іншого боку, й суспільство має усвідомлювати важливість демократичних інститутів і не ставитися до них формально (зокрема, маємо на увазі відмову брати участь у виборах, продаж голосів, участь у фальсифікаціях під час виборів та у проплачених акціях протесту тощо). Тут можна навести думку відомого американського політолога Л. Даймонда: *«Демократія стає по-справжньому стабільною лише тоді, коли люди починають цінити її не єдино за економічні показники, а й за внутрішню характерні для неї політичні властивості»*. Проте для цього потрібна не тільки воля до демократії, а й зрілість суспільства.

Добробут. Безумовним провалом 25 років незалежності стала соціально-економічна політика. Проблеми в цій сфері за своїм деструктивним впливом на українське суспільство зіставні з втратами внаслідок збройної агресії на Півдні та Сході країни. Тут проявився цілий комплекс факторів: неефективність державної економічної політики, зубожіння широких верств населення, диспропорції в системі прав власності на засоби виробництва, нездатність держави та бізнесу використовувати наявний науковий і науково-технічний потенціал (зокрема, інтелектуальний багаж Національної

академії наук України), розгул корупції (причому як у державних, так і в комерційних структурах), нездатність еліт поставити в основу своїх економічних потуг розвиток людського потенціалу тощо. Через втрату соціально-економічного потенціалу Україна не лише відсувається від цивілізованого шляху розвитку, а й постійно перебуває під загрозою фактичного повернення в минуле та відновлення в тій чи іншій моделі Радянського Союзу.

Разом з тим, варто звернути увагу й на певні позитивні зрушення. Незважаючи на скругу, гадаємо, що сформована за 25 років в Україні система соціально-економічних відносин здоровіша і має більше перспектив, ніж та, що існувала за часів УРСР. Тотальний дефіцит доби СРСР, коли робітники, селяни, інтелігенція, маючи кошти, не могли придбати необхідні та якісні товари, знищував трудову мораль і стримував розвиток людського потенціалу українців. Натомість після важких трансформацій 1990-х років на зміну дефіциту прийшов достаток товарів, але при цьому доходи населення не дозволяли підтримувати належний рівень життя. Втім, є принциповий момент — хто бажає працювати і має підприємницький хист, у того є можливість заробити і придбати те, що потрібно. Безсумнівно, існуюча система є вкрай недосконалою, потребує збалансованості та оптимізації, створення дієвого механізму соціального захисту найбідніших верств населення.

Удосконаленню системи перешкоджає ригідність державного управління, корупція та монополізм (у масовій свідомості це явище пов'язується з «олігархізацією»). Однак за потрібної корекції вона потенційно здатна дати потужний соціально-економічний результат. Безумовно, для цього потрібна політична воля еліт та відповідальність суспільства.

Державність, демократія, добробут були у фокусі уваги українських дослідників новітнього періоду вітчизняної історії. У цьому контексті хотілося б поділитися досвідом Інституту історії України НАН України і, зокрема, зупинитися на змінненні нашої дослідницької стратегії. Вже з перших років незалежності

ця тематика мала в Інституті традиційно високий пріоритет. Зазначимо, що дослідження новітнього періоду є досить складними для істориків. Дуже важко оцінити соціальні явища або постаті політиків без того, щоб не бути звинуваченими в суб'єктивному ставленні до тих чи інших політичних сил та ідеологічних течій або, навпаки, не сповзти у нищівну критику всього і всіх. Адже суспільство зазвичай і так шукає в історії не наукової істини, а підтвердження своїх уявлень, тоді як новітній період історії обтяжений актуальною політичною та ідеологічною боротьбою, тому як будь-яка наукова оцінка, так і відмова від неї — зокрема, лише констатація факту — автоматично стає частиною цієї боротьби.

Крім ідеолого-політичного аспекту, є й суто методичні проблеми. За відсутності значної хронологічної дистанції немає належним чином науково сформованої джерельної бази та загальноживаної системи термінології. Говорячи про джерельну базу, відзначимо появу абсолютно нового виду джерел — маються на увазі джерела інтернет-походження. І, як свідчить наш досвід досліджень, чим ближче той чи інший сюжет до сьогодення, тим більше використовується саме таких джерел, що зумовлено прогресуючим проникненням в останні десятиліття новітніх технологій в усі сфери суспільного життя. Водночас, це з більшою гостротою ставить питання розроблення методики їх використання в історичних дослідженнях. Адже інтернет-простір містить велику кількість інформації, частина якої є суперечливою і її важко верифікувати. Більше того, значний масив інтернет-контенту виробляється (чи міг вироблятися) у процесі внутрішніх інформаційних війн або, що стосується останніх трьох років, українсько-російського інформаційного протистояння. На нашу думку, одним із способів подолання цієї проблеми може стати свідоме звування кількості інтернет-ЗМІ, матеріали яких використовуються як джерела, до кількох найавторитетніших інтернет-порталів. І важливо зафіксувати цей перелік для подальших досліджень. Ще більше методичних проблем

висуває таке специфічне джерело, як інформаційні стрічки фізичних осіб у соціальних мережах: історикам доведеться розробити методику їх аналізу, збереження та верифікації.

Хотіли б звернути увагу на ще одну тенденцію, яка повною мірою проявилася в останні роки в роботі Інституту історії України, — це підвищена увага до прикладної цінності досліджень, які виконувалися в нашій установі. Історики і раніше не сиділи в «башті зі слонові кістки», натомість з 2014 р., коли Росія розпочала гібридну війну проти України, дослідники опинилися на передовій. Адже агресія Росії відбувалася не лише збройним шляхом, а й за допомогою політики пам'яті. Відповідно, інтенсивно розроблялася тематика історії Півдня та Сходу країни. При цьому наш принциповий підхід — в умовах інтелектуального протистояння українська історична наука, на відміну від значної частини російської історіографії, не повинна перетворюватися на агітпроп. Навпаки, вона має дотримуватися найвищих академічних стандартів дослідження. І, до речі, сама ця можливість українських дослідників залишатися на науковому ґрунті є безперечним результатом та досягненням української незалежності, і цього не варто недооцінювати при аналізі втрат і здобутків за 25 років. На наш погляд, одним із головних завдань новітньоісторичних досліджень, і у цьому вважаємо соціальну цінність історичної науки, є не тільки реконструювати політичні та соціально-економічні процеси, а й показати їх неоднозначність та суперечливість. Показати, що в історії немає чорно-білих сторінок, що історія не означає фатальності. Сфокусувати увагу суспільства на тому, що в минулому тривала напружена боротьба між різними варіантами розвитку країни, і сучасність з її позитивними і негативними результатами стала наслідком як правильних, так і невдалих рішень попереднього періоду. Аналогічно сьогодні соціум формує своє майбутнє і майбутнє прийдешніх поколінь, а подолати нинішні виклики нам допоможе як історичний досвід, так і Мрія, якої обов'язково досягне український народ.